

MO^{*} paper 87



© CC / George A. Spiva Center for the Arts

We zijn allemaal verschillend. U ook?

door Rachida Lamrabet



MO*papers is een serie analyses die uitgegeven wordt door Wereldmediahuis vzw. Elke paper brengt fundamentele informatie over een tendens die de globaliserende wereld bepaalt. **MO***papers worden toegankelijk en diepgaand uitgewerkt.

MO*papers worden niet in gedrukte vorm verspreid. Ze zijn gratis downloadbaar op www.mo.be. Bij het verschijnen van een nieuwe paper wordt een korte aankondiging gestuurd naar iedereen die zijn of haar e-mailadres bezorgt aan mopaper@mo.be (onderwerp: alert)

Rachida Lamrabet is schrijfster en juriste. Ze publiceerde onder andere *Vrouwland* en *Een kind van God*.

Deze paper bevat de tekst van de Pieter Gillislezing die Rachida Lamrabet op 4 juni 2014 uitsprak. De Pieter Gillislezing is een initiatief van het Centrum Pieter Gillis van de Universiteit Antwerpen. Pieter Gillis (1492-1533) was stadssecretaris in Antwerpen en een goede vriend van Erasmus en Thomas More. Hij komt voor in de eerste bladzijden van het beroemde boek *Utopia*, waarin More hem typeert als toonbeeld van een beschaafde, tegelijk humoristische en ernstige humanist. Door deze lezingen te organiseren, wil de Universiteit Antwerpen uitdrukking geven aan het actief pluralisme waar de universiteit voor staat.

Redactieraad **MO***papers: Saartje Boutsen (Vredeseilanden), Lieve De Meyer (eindredactie), Rudy De Meyer (11.11.11), Gie Goris (MO*), Brigitte Herremans (Broederlijk Delen), Nadia Molenaers (IOB Antwerpen), Marieke Poissonnier, (Oxfam-Wereldwinkels), Arne Schollaert (Oxfam-Wereldwinkels), Liesbet Vangeel (FOS-Socsol), Emiel Vervliet.

Informatie: mopaper@mo.be of MO*paper, Vlasfabriekstraat 11, 1060 Brussel
Suggesties: emiel.vervliet@telenet.be

Wereldmediahuis is ook uitgever van het printmagazine MO*, de mondiale nieuwssite www.MO.be, en van de nieuwsbrief eMO* (tweemaal per week). Verder organiseert de vzw MO* lezingen en mondiale cafés.

Overname van de teksten is toegestaan mits toestemming van auteur en uitgever.



ALERT ZIJN VOOR WOORDEN

Op 4 juni 2014 had ik de eer de zevende Pieter Gillislezing te geven in Antwerpen over het onderwerp: *Actief pluralisme en burgerschap in tijden van superdiversiteit*.

Het is de meest complexe en politiek geladen verzameling van concepten ooit. Maar ik kan niet om die concepten heen. Wij kunnen er niet omheen. Het zijn concepten die deel uitmaken van het vocabularium van onze tijd en van onze samenleving. Actief pluralisme verwoordt een ambitie die nog te vaak theorie blijft. Burgerschap zegt iets over wie erbij hoort en wie niet. En de superdiversiteit is in niets super, behalve dan dat ze een supercomplexe, meerlagige werkelijkheid blootlegt.

ETIKETTEN

Ik heb niet alleen Aamin Maalouf mee, maar ook de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said. En ik wil deze lezing beginnen met een fragment uit *Cultuur en imperialisme* – om de toon te zetten.

Said schreef: “Niemand valt vandaag samen met slechts één ding. Etiketten als Indisch of Canadees, of vrouw of moslim, of Amerikaan zijn niet meer dan vertrekpunten. Die worden bovendien volkomen verwaarloosbaar indien je ze ook maar even volgt tot in de dagelijkse ervaring. Het imperialisme zorgde voor een vermenging van culturen en ideeën op wereldschaal. Toch is de voornaamste en meest paradoxale erfenis van dat imperialisme het feit dat mensen gingen geloven dat ze enkel, vooral of exclusief blank of zwart of oosters

Het is niet omdat we voortdurend om de oren geslagen worden met de woorden actief pluralisme, burgerschap en superdiversiteit – de laatste telg in de familie – dat we er allemaal dezelfde betekenis aan geven. Niets is minder waar. Dit zijn concepten die bij uitstek kunnen leiden tot een babylonische spraakverwarring.

De Frans-Libanese schrijver Aamin Maalouf zegt dat hij alert is voor woorden. Zeker de woorden die het duidelijkst lijken, zijn vaak het bedrieglijkst. Ook ik ga dus vanavond proberen alert te zijn voor woorden.

of westers waren. Zoals mensen hun eigen geschiedenis maken, zo bouwen ze echter ook hun eigen culturele en etnische identiteit op. Niemand kan de standvastige continuïteit ontkennen van lange tradities, duurzame bewoning, nationale talen en culturele geografie. Er bestaat echter geen enkele reden – buiten angst en vooroordelen – om te blijven hameren op de scheiding van en het verschil tussen culturen, alsof het menselijke overleven daarvan zou afhangen. Overleven hangt integendeel af van de verbindingen die gemaakt worden. Om het met de woorden van T.S. Elliot te zeggen, de realiteit mag ‘de andere echo's die de tuin bewonen’ niet ontzegd worden.”

ANGST VOOR ONBEHEERSBAARHEID

Niemand valt vandaag samen met slechts één ding, zegt Said, en dat is net wat superdiversiteit wil zeggen. En toch veroorzaakt het concept onrust.

Er galmen chaos en vervreemding door het woord. Onbeheersbaarheid. Het doet de criticasters van een veranderende wereld bijna obsessieel focussen op het verschil, een verschil waarvan men gelooft dat het het samenleven tussen

mensen en groepen fundamenteel verstoort of zelfs onmogelijk maakt. Ik vind het interessant om stil te staan bij de vraag waarom mensen het belangrijk vinden dat verschil bij de ander te benadrukken en te problematiseren, om het met Edward Suids woorden te zeggen “alsof het menselijke overleven daarvan zou afhangen.”

En welk gevolg heeft dat problematiseren van verschil voor



bijvoorbeeld het burgerschap van mensen die geboren zijn in een niet-Europees land, of mensen die niet-Europese ouders hebben? Ten slotte wil ik eindigen bij dat ongelofelijk boeiende concept van het actief pluralisme – om een beetje zuurstof toe te laten. Om te tonen dat we alles in huis hebben om al die verschillen een plaats te geven, zonder dat we daardoor het

gevoel hoeven te hebben dat we onszelf wegvegen. Maar ook hier stel ik me de vraag hoe het dan toch komt dat we er zelden in slagen het actief pluralisme meer te laten zijn dan een verheven en abstract ideaal? Ik moet er nu al bij zeggen dat ik geen antwoorden heb. Wel vragen, heel veel vragen.

DE ETNISCHE EN CULTURELE INVULLING VAN SUPERDIVERSITEIT

Onze samenleving heet superdivers te zijn, waarbij men gemakshalve deze superdiversiteit verengt tot een veelvoud aan nationaliteiten of andere religieuze of culturele achtergronden en talen. Er is de reflex om die superdiversiteit vooral een etnische, culturele invulling te geven en om dat verschil als een zeer groot obstakel voor sociale cohesie te zien. Het concept wordt in zijn betekenis verengd en men maakt er een politiek probleem van. Zo geïnterpreteerd verschilt dit concept in niets van de oude en verguisde term multiculturaliteit. Dat is een term die verwijst naar een bonte verzameling van verschillende nationaliteiten en vreemde culturen die angstvallig uit elkaars vaarwater blijven of – om het met de woorden van de befaamde econoom Amartya Sen te zeggen – “culturen die aan elkaar voorbijgaan als schepen in de nacht.”

Dat rustig aan elkaar voorbijgaan bleek geen succesformule voor het tot stand brengen van een gemeenschapsgevoel en een solidaire en betrokken samenleving, het getuigde eerder van een kille onverschilligheid ten aanzien van de ander. Dat was niet de samenleving waarin wij wilden terechtkomen.

De term superdiversiteit zou daarom vooral geen synoniem

mogen zijn voor de term multiculturaliteit. Hij zou die enge visie op diversiteit moeten openbreken tot iets wat veel verder gaat dan het etnische of religieuze verschil. Het is iets wat betrekking heeft op ons allemaal. Ico Maly, Jan Blommaert en Joachim Ben Yakoub omschrijven de term in hun boek Superdiversiteit en democratie vanuit een multidimensionaal perspectief dat oog heeft voor de diepgaande veranderingen in elk van ons en in de samenleving. Superdiversiteit gaat niet alleen over etniciteit, taal en religie, maar ook over genderrollen, seksuele voorkeuren, lichamelijke kenmerken, subculturen en over ervaringen die mensen hebben met bijvoorbeeld administraties of het onderwijs, met hun statuut in de samenleving, hun sociale ‘klasse’ en zoveel meer. Zelfs nieuwe communicatiemiddelen en sociale media hebben vandaag de dag een bepalende invloed op de identiteit en de cultuur van mensen. We leven onze levens zowel online als offline. En op zich, zo stellen de schrijvers, is die superdiversiteit geen waarde, is ze goed noch slecht, maar simpelweg een gegeven waarmee we op een intelligente manier moeten omgaan. We zijn met ons allen superdivers, onze identiteit is voortdurend in beweging. Superdiversiteit is iets van alle mensen.

SUPERDIVERS, DAT ZIJN DE ANDEREN

En toch. Die allesomvattende invulling van superdiversiteit is nog niet ingeburgerd. De overtuiging leeft nog heel sterk dat de samenleving bestaat uit een onveranderlijk en homogeen deel, de meerderheid, en uiteraard is die meerderheid de norm of ‘normaal’. En er is een minderheid of er zijn minderheden die anders zijn, die afwijken van de meerderheid of van de norm en die niet zo ‘normaal’ zijn.

Mensen zeggen niet “We zijn allemaal verschillend”, ze zeg-

gen: “Sommige mensen zijn verschillend”. Op die manier wordt het verschil systematisch buiten de eigen groep geplaatst, buiten de zogenaamd normale, homogene samenleving. En die scheidingslijnen worden vandaag nog altijd getrokken op basis van opvallende, zichtbare etnische, culturele en religieuze kenmerken. Dat is trouwens een opvatting die niet alleen leeft bij de meerderheid maar ook bij de minderheden zelf. Mensen hebben de bizarre neiging om de ver-



scheidenheid binnen de eigen groep niet te zien. En dan leeft er in dit deel van de wereld nog een hardnekkig maar zeer romantisch idee, namelijk het idee dat het noodzakelijk is om een nationale herkomst, taal en cultuur te delen om een eenheid te vormen en tot het 'eigen volk' te behoren. Je hoort erbij als je al generaties van de eigen bodem bent en dezelfde taal en cultuur deelt. De taal is gans het volk, zoiets.

SOMMIGE VORMEN VAN DIVERSITEIT RAAKTEN AANVAARD

Er zijn andere vormen van diversiteit die niets te maken hebben met taal en cultuur, maar waar men vroeger binnen de dominante groep ook problemen mee had. Stilaan groeide het besef dat het onrechtvaardig was om mensen die niet aan die zogenaamde norm voldeden anders te behandelen dan de meerderheid. Zo wordt er vandaag zeer veel belang gehecht aan de erkenning van de vrijheden van mensen met een andere seksuele oriëntatie. Hetzelfde geldt voor mensen met een handicap. Gelukkig ligt de

De politieke en juridische structuur van een land worden dan uiteraard geënt op de dominante culturele structuur.

Mensen die niet van de bodem zijn of tot een andere cultuur behoren, zijn dan de superdiversen die er nu eenmaal zijn en die ingepast moeten worden, die zich moeten integreren in de bestaande structuren om zo weinig mogelijk te hinderen.

tijd achter ons dat het normaal was dat mensen met een handicap weggestopt konden worden, uit het zicht van het gewone maatschappelijke leven. In sommige landen was er zelfs wetgeving die mensen met een fysieke beperking verbood zich op openbare plaatsen te vertonen. Het werd als aanstootgevend ervaren om anderen te confronteren met hun voorkomen. Dit is gelukkig vandaag ondenkbaar geworden. Die mentaliteitsverandering is nog niet op haar eindpunt, ze verloopt traag en niet vanzelf. Er moet een beleid rond worden opgezet.

RELIGIEUZE DIVERSITEIT LIGT MOEILIJKER

Maar andere vormen van diversiteit liggen gevoeliger. Het is veel moeilijker om een maatschappelijke consensus te bereiken over religieuze diversiteit. Het is moeilijker om een mentaliteitsverandering teweeg te brengen over medeburgers die geloven in een god, vooral een god die zich vijf keer per dag laat aanbidden. Hoewel we een meer dan toereikend juridisch kader hebben om diversiteit een plaats te geven en te beschermen, ook de levensbeschouwelijke diversiteit, toont de praktijk in dit land dat we nog niet in staat zijn om te leven volgens de grote idealen en waarden

die we propageren.

Ik denk dat het ook goed is om duidelijk te stellen dat we het in dit land vooral moeilijk hebben met de islamitische cultuur en godsdienst. Hoe zichtbaarder de moslims werden, hoe meer de mensen zich de vraag gingen stellen of deze religie wel haar plaats heeft in een samenleving die steunt op de waarden van de verlichting. Een samenleving waar vrijheid en gelijkheid fundamenten zijn. De islam als monolithisch blok zou volgens de heersende opvatting die waarden vertrappelen.

BOTSENDE BESCHAVINGEN

Sommigen stellen dat de zogenaamde multiculturele samenleving mislukt is. Niet alleen enkele vooraanstaande Europese politici beweerden dit, maar ook heel wat academici, met als beruchtste de bekende Amerikaanse politieke wetenschapper Samuel Huntington. Hij stelde dat we een 'botsing van beschavingen' meemaken, een

duister conflict tussen verschillende culturen en religies. Culturen en religies die hij voorstelde als grote homogene en onveranderlijke blokken. Dankzij zijn theorie is het leven heerlijk overzichtelijk. We hoeven ons het hoofd niet meer te breken over de grote diversiteit die elke cultuur kenmerkt. Voor gelijk welk sociaal conflict is er maar één oorzaak en dat is de cultuur van de anderen.



Sociale conflicten zijn van alle tijden, maar pas aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw begon men te spreken van een crisis in het samenleven. Samen leven werd in Europa een probleem op het moment dat we niet meer naast de aanwezigheid van niet-Europese, niet joods-christelijke minderheden konden kijken. Voordien was er in de westerse wereld blijkbaar geen vuiltje aan de lucht.

Nou ja, er was mei '68. Dat was inderdaad heftig. In heel Europa kwamen studenten in verzet tegen de conservatieve maatschappelijke structuren en denkbeelden. Niemand haalde het echter in zijn hoofd die 'mei-68ers', de jonge, veelal bevoorrechte studenten in de grote steden, buiten de samenleving te plaatsen. Zij maakten evengoed deel uit van de samenleving als de ouderen

tegen wie hun verzet gericht was. Van een botsing van beschavingen was geen sprake, noch van een mislukte co-existentie tussen de jonge studenten en de oudere gevestigde machthebbers.

Door de aanwezigheid van de niet-blanke, niet joods-christelijke minderheden was er een 'andere', die zichtbaar en ideologisch verschilde van de meerderheid en die dus bij uitstek geschikt was om buiten de eigen samenleving te plaatsen. Veel westerse landen voelden de dringende behoefte de eigen identiteit te definiëren door vooral duidelijk te maken hoe sterk de identiteit van de andere afweek van alles waar zij voor stonden. De identiteit van de andere was de absolute negatie van de eigen identiteit. Vanuit die premisse is de conclusie dan ook snel getrokken dat de identiteit van de andere een gevaar vormt voor de eigen identiteit.

VIJFTIG JAAR TURKSE EN MAROKKAANSE MIGRATIE

Het zal u wellicht niet zijn ontgaan dat we dit jaar de vijftigste verjaardag van de Marokkaanse en Turkse migratie vieren. De opvatting vandaag de dag is dat de migratie België overkomen is, dat er niet bewust voor gekozen werd. Dat ze, om de woorden van een aantal politici te parafraseren, "ons door de strot is geramd en dat het nu maar eens gedaan moet zijn." De feiten en de geschiedenis vertellen iets anders. Dat is belangrijk om te onthouden. Ik denk dat het ook belangrijk is – al is dit niet het onderwerp van deze lezing – om iets te zeggen over de mannen die, voorafgaand aan de arbeidsmigratie, door de Europese mogendheden uit hun toenmalige kolonies en protectoraten werden gehaald om tijdens de Eerste en de Tweede Wereldoorlog op dit continent te strijden. Ik vind het belangrijk eraan te herinneren dat de ontelbare niet-Europese soldaten die hier gevochten hebben en hier gesneuveld zijn, dat hebben gedaan voor de vrijheid van dit continent. En vrijheid en gelijkheid zijn wel degelijk het onderwerp van deze lezing.

Het is belangrijk om aan te tonen dat die vrijheid ook is afgedwongen door het bloed van niet-Europeanen, mannen die een andere god aanbaden. Het is wrang vast te stellen dat zelfs de meest verregaande opoffering – bereid zijn te sneuvelen voor een ideaal – niet voldoende blijkt om de gelijkwaardigheid en het gelijke recht op vrijheid van de andere te erkennen.

Maar terug nu naar de arbeidsmigratie. Op 17 februari 1964

ondertekenden Léon Servais en Thami Ouezzani, de ministers van arbeid van respectievelijk België en Marokko, het verdrag voor de tewerkstelling van Marokkaanse werknemers in België. De arbeidsmigratie vanuit Marokko en Turkije was echter al een klein decennium eerder op gang gekomen. Zo vertrokken de eerste Marokkaanse arbeidsmigranten al kort na de Marokkaanse onafhankelijkheid van Spanje en Frankrijk in 1956 naar België. Die onafhankelijkheid was het begin van een gespannen binnenlandse periode, waarbij het centrale gezag er niet voor terugdeinsde zeer zware repressiemiddelen tegen de eigen bevolking in te zetten. Anderzijds had West-Europa na de Tweede Wereldoorlog een nijpend tekort aan arbeidskrachten en veel Europese bedrijven gingen op eigen houtje in Zuid-Europa en later in Noord-Afrika en Turkije arbeiders ronselen. Het verdrag kwam er dus vooral op vraag van de bedrijfswereld, die een feitelijke situatie wenste te formaliseren.

Het is dus belangrijk om te onthouden dat West-Europese landen, waaronder België, hun samenleving zelf pluralistisch hebben gemaakt door actief buitenlandse arbeidskrachten te ronselen. Het is dus niet iets wat deze landen 'stoemelings' is overkomen, bijna als een natuurverschijnsel. Men wist heel erg goed waar men aan begon, want initieel wilden de Europese landen liever dicht bij huis blijven. Ze ronselden eerst Europese arbeidskrachten, vooral uit Zuid-Europa.



WAAROM HAALDE BELGIË GEEN GASTARBEIDERS UIT CONGO?

Er is een fascinerende vraag die mij naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de Turkse en Marokkaanse migratie bezighoudt, een vraag die Rina Rabau opwierp in een artikel dat in maart van dit jaar verscheen op de site van Kifkif en DeWereldMorgen. Zij vroeg zich af hoe het komt dat België nooit arbeiders uit zijn voormalige kolonie Congo is gaan halen, hoewel daar een onuitputtelijke bron van goedkope arbeidskrachten aanwezig was. Die vraag verdient volgens mij nader wetenschappelijk onderzoek.

Een interessant mogelijk antwoord is dat van de Canadese politoloog Randall Hansen die in *Migration to Europe since 1945: Its History and its Lessons* stelde dat de Europese staten zo lang mogelijk hebben gewacht met het ronselen van niet-westerse gastarbeiders omdat ze hun landen raciaal homogeen wilden houden. En ik durf dan te denken dat ze wellicht ook hebben getalmd omdat ze hun samenleving homogeen wilden houden in zeden en gewoonten, ze wilden zich het avontuur van het levensbeschouwelijk pluralisme besparen.

Dit maar om aan te tonen dat de Europese staten heel goed wisten wat ze wilden en wat niet en dat het pas in uiterste nood was

dat ze toch buiten Europa op zoek gingen naar arbeiders.

Die situatie van uiterste nood deed zich in België voor in het onheilsjaar 1956. Toen stierven er bij de mijnramp in Marcinelle 262 mijnwerkers, waarvan de meerderheid Italiaanse arbeidskrachten waren. Italië zegde prompt het verdrag met België op en stopte met het leveren van arbeidskrachten. België zag zich genoodzaakt arbeiders te gaan halen buiten Europa en dan nog wel uit de islamitische landen Marokko en Turkije. Die arbeiders werden geronseld om redenen van nationaal belang. Datzelfde nationaal belang wordt nu ingeroepen om de religieuze vrijheden van diezelfde voormalige arbeidsmigranten en hun kinderen te beperken.

De arbeidsmigratie werd initieel opgevat als een tijdelijk verschijnsel, maar de voormalige arbeidsmigranten bleven, bouwden hun leven op in West-Europa, kregen kinderen. Op dat moment moesten de Europese overheden erkennen dat de arbeidsmigrant niet enkel een *homo economicus* was die vooral productief moest zijn, maar dat hij ook een cultureel wezen was, met een taal en een overtuiging die haar wortels in een niet-westerse beschaving had.

HET VERHAAL VAN DE NATIE

Een natie heeft altijd keuzemogelijkheden. In de ideale wereld zou een democratie haar verantwoordelijkheid nemen. Een democratie gaat niet overhaast te werk. Een democratie kiest niet zomaar een vijandige opstelling, maar denkt eerst goed na over de vraag waar we als gemeenschap voor staan en waar we naartoe willen. Een democratie gaat over vrijheid en gelijkheid die ze zonder onderscheid garandeert voor al haar burgers.

Een natie kan kiezen welk verhaal ze wil vertellen, want een natie is in essentie opgetrokken uit verhalen en legendes over helden, over lijden, over vreugde en hoop en idealen. Het kunnen ook vertellingen zijn over een gedeelde toekomst van mensen die zich achter een gezamenlijk maatschappelijk project scharen.

Zo'n verhaal is het verhaal van een gemeenschap die dynamisch en inclusief is.

Maar wanneer een natie de keuze maakt om het verhaal van de bodem en de geboorte te benadrukken en de mythe van een sterke en onveranderlijke nationale identiteit te cultiveren, zal zij niet zo gauw mensen die niet aan die criteria beantwoorden, erkennen als volwaardige burgers – ook al wonen ze al decennia in dit land. En zelfs al maakt ze het burgerschap toegankelijk via de nationaliteitsverwerving, dan nog krijgt dit burgerschap niet hetzelfde gewicht toegekend als het burgerschap van de eigen oorspronkelijke bevolking. Deze burgers schrijven niet mee aan het verhaal van de natie.



WHAT'S IN A NAME

Het begint al bij de benamingen die een natie de niet-westerse migranten geeft. Die varieerden bij ons van gastarbeider, arbeidsmigrant, vreemdeling, migrant en allochtoon tot nieuwe Belg – en het rijtje kan nog aangevuld worden.

Die semantische opdeling lijkt onschuldig, maar niets is minder waar. Het feit dat onze overheden koppig hebben volgehouden om de arbeidsmigranten als de ‘andere’ te benoemen, heeft te maken met de onwil om die mensen te erkennen als volwaardige burgers. Burgers op wie het gelijkheidsbeginsel van toepassing is. In de ideale wereld zou het burgerschap eenieder moeten toekomen die een duurzame band heeft met het land waar hij woont

en waar het beleid een invloed heeft op zijn leven.

Een burger staat juridisch niet meer buiten de gemeenschap. Burgerschap verwijst in eerste instantie naar het wettelijke contract tussen staat en individu, waarbij de staat zich ertoe verbindt de burger gelijkheid te garanderen op allerlei maatschappelijke domeinen en dit zonder onderscheid des persoons. Alle burgers, ongeacht hun levensbeschouwelijke overtuiging, ongeacht of ze een minderheid zijn, moeten de zekerheid hebben dat ze binnen de gemeenschap de mogelijkheid hebben om een menswaardig leven te leiden en dat ze een stem hebben die gehoord wordt.

BURGERSCHAP EN NATIONALE IDENTITEIT

Jammer genoeg wordt burgerschap nog te vaak gekoppeld aan een exclusieve interpretatie van de nationale identiteit. En nationale identiteit wordt nog altijd verbonden met het idee van bloed en bodem. De echte burger is de burger die van deze grond is, met een afstammingsketting op de grond en tradities die eeuwen teruggaan. Een echte burger heeft homogene zeden en gewoontes.

En in deze contreien is de traditie zogenaamd joods-christelijk. Waarom zogenaamd? Omdat men pas na de Tweede Wereldoorlog gaan erkennen is dat de joodse cultuur een onderdeel is van de Europese beschaving. Voordien was er een grote vijandigheid tegenover de aanwezigheid van joodse Europeanen, met de

Holocaust als gruwelijk dieptepunt in deze eeuwenoude traditie van antisemitisme. Pas na de Tweede Wereldoorlog is men gaan erkennen dat de joodse medeburgers deel uitmaakten van dat grote Europese verhaal.

De burgers die geen joods-christelijke adelbrieven kunnen voorleggen, maken voorlopig nog geen deel uit van dat narratief, ze hebben een civiel burgerschap dat niet dezelfde waarde kan hebben als het etnische burgerschap. Dit is een onderscheid dat zeer subtiel is, want formeel is er geen vuiltje aan de lucht. Er is maar één burgerschap en om het te verkrijgen worden er wel voorwaarden opgelegd, maar eenmaal op zak zou het in niets mogen verschillen van het burgerschap van de Belg van de grond.

THEORETISCHE GELIJKWAARDIGHEID

Aamin Maalouf beschrijft in een van zijn teksten over identiteit een anekdote die ik sprekend vind om dit onderscheid te illustreren. Het verhaal speelt zich af in de Verenigde Staten van Amerika op het moment dat de segregatie opgeheven werd. Voortaan was het niet langer toegelaten om blanken vooraan in de bus te laten zitten en zwarten achteraan. Er was een buschauffeur die maar niet kon wennen aan het idee dat voortaan iedereen vrij in de bus mocht gaan zitten, zonder onderscheid en dus bleef hij de plaatsen vooraan in zijn bus voorbehouden

voor de blanke reizigers en stuurde hij de zwarte passagiers helemaal achteraan. Op een dag riep zijn baas hem op het matje en hield hem voor dat hij moest ophouden met die manier van doen omdat het niet langer mocht. Hij moest voortaan doen alsof er geen zwart of blank meer was. “Doe alsof we vanaf nu allemaal blauw zijn,” hield zijn baas hem voor. Toen de buschauffeur de volgende dag zijn eerste busrit aanving, richtte hij zich dus tot zijn passagiers: “Het schijnt dat we niet meer blank of zwart zijn, maar blauw. Wel, in deze bus zitten de lichtblauwe



vooraan en de donkerblauwe achteraan.”

Om maar te zeggen: ook al zijn we voortaan allemaal zo blauw als de smurven, er is een verschil en dat verschil manifesteert zich in de plaats die we elkaar toewijzen in dezelfde bus, soms subtiel,

soms zeer duidelijk. Het heeft te maken met de mate waarin er al dan niet rekening wordt gehouden met de aanspraken, verzuchtingen van sommige burgers, maar het laat zich vooral merken in de sociaaleconomische positie van minderheden.

DE PLAATS OP DE BUS VAN EEN AANTAL EUROPESE BURGERS

› In Nederland waren er heftige discussies over de eerste burgemeester van Marokkaanse afkomst. Ahmed Aboutaleb werd in 2008 burgemeester van Rotterdam en heel wat mensen twijfelden meteen aan zijn loyaliteit ten aanzien van de Nederlandse staat vanwege twee zaken: zijn religie en zijn Marokkaanse nationaliteit. Kan een moslim, die bovendien nog vasthoudt aan de nationaliteit van het land waar zijn ouders of grootouders vandaan komen, wel loyaal zijn aan een seculiere staat? In een niet zo ver verleden was dit nu net ook het argument om de Europese joden uit te sluiten van een politiek ambt. In Frankrijk en in het Verenigd Koninkrijk werden joden geacht niet loyaal te kunnen zijn aan een god uit de woestijn en tegelijk loyaal aan de staat. Aboutaleb was verdacht omdat hij noch zijn god van hier was. Een ander voorbeeld is dat van de onder vuur liggende Franse

minister van justitie Christiane Taubira, die volgens mij pen en papier tekortkomt om bij te houden hoeveel keer het Franse volk om haar aftreden riep. De laatste keer was in mei van dit jaar. De triviale reden was deze keer dat ze tijdens een herdenking niet meezong toen de Marseillaise werd ingezet. Een aantal politici was naar eigen zeggen “extreem gechoqueerd, net als miljoenen Fransen” – alsof Taubira zelf geen Française was. De woede over het ‘wangedrag’ van Taubira bleek selectief. Tijdens diezelfde herdenking was ook minister van Onderwijs Benoît Hamon aanwezig, die evenmin meezong. Maar op hem daalde de collectieve verontwaardiging niet neer. Het verschil tussen de twee? Taubira heeft een donkere huidskleur en daarom wordt haar loyaliteit meer in vraag gesteld dan die van haar blanke collega, hoewel deze laatste zijn lippen ook stijf op elkaar hield.

ENKELE VOORBEELDEN UIT EIGEN LAND

› Op zondag 25 mei laatstleden moest een aantal vrouwen op enkele plaatsen in België koppig aandringen om hun stem te mogen uitbrengen, ondanks hun civiele burgerschap. De reden waarom de Belgische identiteitskaart en de stembrief van de vrouwen geen indruk maakten op de voorzitters van sommige stembureaus, was hun hoofddoek. En wat heeft Dyab Abou Jahjah, voormalig voorzitter van de AEL, gemeen met Fouad Belkacem, de voorzitter van het voormalige Sharia 4 Belgium? Allebei werden ze plechtig voorgedragen om uit het civiele burgerschap ontzet te worden. Door zijn politiek activisme was Dyab Abou Jahjah een ondankbare burger en maakte hij misbruik van de tolerantie van de meerderheid. En bij Fouad Belkacem werd ernstig overwogen hem zijn

Belgische nationaliteit te ontnemen na zijn veroordeling voor aanzetten tot haat en racisme. Men droomde ervan hem uit de gemeenschap te verbannen, terug naar het land waar de Belgische staat een halve eeuw geleden zijn eigen vader is gaan halen. Niemand ligt er wakker van dat dit een maatregel van verbanning is die indruist tegen de fundamentele mensenrechten, noch dat er in het geval van Belkacem ook zoiets bestaat als een *non bis in idem*, een basisbeginsel van het strafrecht: niemand kan een tweede keer gestraft worden voor feiten waarvoor hij al veroordeeld en gestraft werd. Dat doet je niet met een burger. Maar zowel Abou Jahjah als Belkacem zijn Belg geworden door een administratieve procedure. Niet door geboorte of erfenis en dus kan de staat dat burgerschap weer intrekken wanneer hij dat nuttig acht.



DESTRUCTIEVE CIJFERS

Deze voorbeelden zijn echter akkefietjes in vergelijking met de harde cijfers die het onderscheid bevestigen. Het zijn destructieve cijfers. In deze stad [Antwerpen, nvdr.] leeft de helft van de inwoners met een migratieachtergrond onder de armoedegrens, is de werkloosheidsgraad onder hen drie keer zo hoog en is er een significante loonkloof tussen mensen met een migratieachtergrond en de anderen. Bij jongeren met een migratieachtergrond ligt de schooluitval drie keer hoger dan bij jongeren zonder migratieachtergrond. Er is discriminatie op de woonmarkt en in de arbeids sfeer. Met de wetenschappelijke rapporten die dit bevestigen, kan je ondertussen de straten plaveien. Maar we staan erbij en kijken ernaar. Het schijnt dat deze cijfers relatief zijn.

Democratische gelijkheid wil niet zeggen dat elke burger op elk domein gelijk is. Maar het ideaal van gelijk burgerschap moet meer zijn dan formele gelijke rechten. Moet meer zijn dan een

juiste procedure. Net omdat minderheden kwetsbaar zijn, moet er voor gezorgd worden dat gelijkheid in de praktijk mogelijk wordt gemaakt. Om die proportionele gelijkheid en vrijheid mogelijk te maken, is het heel erg belangrijk om in de gaten te houden hoe minderheden het in allerlei domeinen doen, in vergelijking met de meerderheid.

Doen ze het aanzienlijk slechter, dan schort er iets aan het beleid van de meerderheid. Dat beleid is uitgestippeld door de meerderheid en is ook bedoeld voor de meerderheid. Er ontstaan onder meer scheefftrekkingen doordat de meerderheid haar regels opstelt met enkel zichzelf voor ogen, en daarbij enkel rekening houdt met haar eigen cultureel referentiekader en geschiedenis. Het is een beleid dat vertrekt van een maatschappelijke hiërarchie, van een duale samenleving, van een wij en een zij.

VERDRAAGZAAMHEID

Die hiërarchie wordt in stand gehouden door begrippen als tolerantie en verdraagzaamheid. Voor mij zijn dit heel misleidende begrippen. Ze bulken van grootmoedigheid en zijn jammer genoeg de kernwaarden geworden van onze duale samenleving. Er is niks wat de democratie meer de das om doet dan deze begrippen. Tolerantie en verdraagzaamheid gaan niet samen met burgerschap.

De joods-Amerikaanse sociaal-filosoof Martha Nussbaum heeft hierover zeer verhelderend geschreven. Zij stelt onomwonden dat verdraagzaamheid gevaarlijk is als grondslag voor gelijke vrijheid en gelijke rechten, net omdat verdraagzaamheid vertrekt van een maatschappelijke en culturele hiërarchie die zeer moeilijk te verzoenen valt met de superdiversiteit.

Want verdraagzaamheid wil eigenlijk niets anders zeggen dan dat de zogenaamde homogene meerderheid of de groep die de touwtjes in handen heeft, zegt dat ze de minderheid met betrekking tot haar verschillen en gebruiken tegemoet zal komen, maar

dat ze zich het recht voorbehoudt om van gedacht te veranderen. En dat ze haar gedachten zeker zal veranderen wanneer de verschillen en gebruiken van minderheden als storend ervaren worden. Verdraagzaamheid zet de deur open naar de voorwaardelijkheid van fundamentele rechten en vrijheden.

En dit staat haaks op het idee van burgerschap, want de enige juiste grondslag voor een democratisch burgerschap is het principe dat alle mensen, ongeacht hun afstamming, geschiedenis, geslacht, rijkdom en levensbeschouwing, recht hebben op respect voor hun menselijke waardigheid en drager zijn van gelijke rechten en vrijheden, waaronder ook het recht op vrijheid van geweten, van mening en van geloofsovertuiging.

De overheid heeft als taak deze rechten te vrijwaren en te respecteren en kan deze rechten in een democratie enkel bij wet inperken wanneer er ernstige redenen zijn die te maken hebben met de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid, of voor de bescherming van andermans rechten en vrijheden.



DE THEORIE EN DE WEERBARSTIGE PRAKTIJK

› Dat is het vertrekpunt. Het ethisch en juridisch vertrekpunt, zeg maar de theorie. En dan nu, alweer, de weerbarstige praktijk. We kunnen niet naast de retoriek van het wantrouwen kijken die mensen met gezag vandaag gebruiken en die de media –herhalen en versterken. Er is een publieke opinie ontstaan die zeer vijandig staat tegenover moslims en hun rituelen. Men gelooft dat de islam een gevaarlijke ideologie is die de samenleving potentieel letterlijk en figuurlijk kan ontwrichten.

Die publieke opinie, dat klimaat van haat en angst, is vandaag de dag meer dan voldoende om fundamentele vrijheden in te perken. Men doet zelfs geen moeite om de zaken grondig door te denken en objectieve en steekhoudende argumenten te ontwikkelen om deze rechten in te perken. Want in sommige gevallen kan het heel goed gerechtvaardigd zijn om rechten in te perken, geen enkel recht is absoluut. Maar dan moeten we wel zwaarwichtige redenen hebben!

In de praktijk lijkt zo'n argumentatie overbodig, want er is een publieke consensus over wat de meerderheid tolereert en verdraagt van de rituelen en gebruiken van een groep van mensen die zich buiten de eigen dominante groep bevinden. We zijn volgens mij aanbeland bij wat de Franse denker Alexis de Tocqueville het 'despotisme van de massa' noemde. Dat was volgens hem een van de mogelijke valkuilen van de democratie. In een democratie bestaat het gevaar dat de mens zich achter de mening van de grote meerderheid verschuilt en op die mening terugvalt om beslissingen te nemen, zonder daarbij rationele en democratische overwegingen te maken. Zo wordt nagelaten grondig te onderzoeken op welke manier de uitoefening van de gewetensvrijheid van sommigen een gevaar vormt voor de rechten van anderen, hun gezondheid of de veiligheid van de gemeenschap om een beperking van die gewetensvrijheid te rechtvaardigen. "De meerderheid trekt een geweldige cirkel om het denken

heen," zei De Tocqueville nog. En zo gebeurt het ook echt. Er is bijvoorbeeld een breed gedragen overtuiging dat het dragen van een hoofddoek een symbool van de onderdrukking van vrouwen is, of dat de hoofddoek een objectieve en neutrale dienstverlening in de weg staat omdat het een politiek symbool is. Die meningen zijn dan voldoende om een verbod op het dragen van een hoofddoek in het onderwijs of in publieke functies in te voeren.

Binnen de cirkel waar deze overtuiging zeer sterk leeft, is er geen ruimte voor een dissidente mening en als die ruimte er al is, wordt ze al snel opzijgeschoven als misplaatste 'softe' linkse multicultipraat of wordt ze bestempeld als het verraad der klerken. De argumenten van buiten de cirkel, van de minderheden zelf, van de mensen die getroffen worden door zo'n verbod, die raken helemaal niet door het buitenste vlies van de cirkel.

En dus blijven fundamentele vragen onbeantwoord. De vraag of de beweringen over bepaalde religieuze vestimentaire voorschriften kloppen en of die beweringen er überhaupt toe doen, wordt niet gesteld. Noch wordt een rationele afweging gemaakt tussen de rechten en vrijheden die hier in conflict komen, als dat al het geval is. Ze worden niet in de weegschaal gelegd.

Er is bovendien een regel die stelt dat, wanneer het noodzakelijk zou blijken om in bepaalde gevallen grondrechten in te perken, men manieren moet zoeken die het minst ingrijpen in die rechten. Ook dat wordt niet in overweging genomen: de publieke opinie is in haar afkeuring sterk genoeg en dat moet voldoende zijn om een verbod in te voeren. Veiligheid, vrede en behoud van eigenheid zijn volgens deze tendens enkel mogelijk wanneer de minderheid zich, wat haar gewetensvragen betreft, schikt naar de zeden en gebruiken van de meerderheid. En zo wordt onze door angst en haat aangestuurde opinie niet getoetst aan de algemene beginselen van gelijkheid en vrijheid waartoe we ons bekend hebben.

VAN NEUTRALITEIT NAAR ACTIEF PLURALISME

› We hebben een neutrale overheid. We leven in een seculiere samenleving waar de overheid zich in haar handelen niet laat leiden door een religie, zonder dat ze daarbij radicaal elke uiting van geloof of overtuiging wegzuivert uit de publieke ruimte en de religieuze diversiteit van haar onderdanen wegtovert, zoals het

Franse model van de laïciteit. Dat Franse laïcisme zou volgens sommigen een secularisme zijn, waarvan het eindstation het atheïsme is, een samenleving zonder god. Er is niets mis met het atheïsme op zich, maar een door de overheid aangestuurd atheïsme is wel een probleem.



De neutraliteit bij ons maakt het mogelijk dat een overheid die zich niet mengt in de levensbeschouwelijke kwesties van haar burgers, zich toch actief kan inzetten om een ruimte te creëren waar elke overtuiging kan bestaan.

Dat pluralisme kan nog een stapje verder gaan, door toe te laten dat levensbeschouwingen zich ook in de publieke ruimte manifesteren en zichtbaar zijn. In plaats van die keuzes artificieel weg te moffelen en te neutraliseren, uit vrees dat ze anders zullen storen, een schijn van vooringenomenheid of partijdigheid zullen doen ontstaan of zelfs botsen, erkent het actief pluralisme die verscheidenheid en is het daar niet bang voor. De neutrale mens bestaat niet. Wat wel bestaat, is de mens die de rechten en vrijheden van de anderen ook respecteert en de mens die zich professioneel correct gedraagt.

Actief pluralisme maakt de dialoog mogelijk. Maar die dialoog is enkel zinvol wanneer hij niet vrijblijvend is. Een dialoog moet ergens toe leiden en dat kan enkel tussen gelijkwaardige partners – wanneer mijn aanspraak niet moet onderdoen voor de aanspraak van de persoon die tegenover mij staat. Het is een dialoog die iets teweegbrengt, die iets zal veranderen. Dat wil dus zeggen

ACTIEF PLURALISME ALS WAARDE

Daarom zie ik het actief pluralisme eerder als een waarde dan als een houding of een manier van handelen. De betekenis van het actief pluralisme als waarde wil volgens mij zeggen dat de seculiere staat er een erezaak van maakt de religieuze en filosofische diversiteit van al zijn burgers op een democratische manier te beheren, omdat het levensbeschouwelijk pluralisme net de maat is van zijn open, humanistisch en democratisch karakter. Het is duidelijk dat het actief pluralisme van alle opties veruit de moeilijkste is, omdat het een voortdurende onderhandeling vergt en een zoeken naar evenwicht, een geven en nemen in

DE ANDERE KANT VAN DE MEDAILLE

En zo belanden we bij de andere kant van de medaille, de kant die in de schaduw ligt, de kant waar de gewetensvrijheid van mensen geschonden wordt. Mensen die beperkt worden in hun zoektocht naar de zin of onzin van het leven, ervaren dit als

dat ook de dominante referentiekaders in vraag gesteld mogen worden en dat ze kunnen veranderen wanneer deze referentiekaders onvoldoende rekening houden met de levensbeschouwelijke verzuchtingen van minderheden. Het actief pluralisme zou het mogelijk moeten maken om invloed uit te oefenen op de politieke beleids- en besluitvorming.

Dit is natuurlijk een hele stap voor een duale, hiërarchische samenleving en de eerste voorwaarde om dit mogelijk te maken is het wegwerken van het feitelijk onderscheid tussen burgers en het niet langer buiten de eigen gemeenschap plaatsen van het verschil, van de superdiversiteit. Ook belangrijk is dat de seculiere staat zijn burgers niet langer kan voorhouden dat alles bij het oude zal blijven. Het is onredelijk te verwachten dat in een superdiverse samenleving alles bij het oude blijft. En dit veroorzaakt wellicht veel angst en onzekerheid, maar verandering is nu eenmaal onvermijdelijk in een democratie.

Een seculiere staat die zich democratisch noemt, kan zich niet langer laten meevoeren door irrationele gevoelens en vooroordelen om een beleid te voeren. Hij moet beginselvast zijn en vasthouden aan de principes van een democratische rechtsstaat.

een samenleving die onafgebroken te maken heeft met verschillen, conflicten en tegenstellingen.

Vandaar dat het voor sommige instanties gemakkelijker is om zich symbolisch tot het actief pluralisme te bekennen, maar dan in de praktijk een zeer strenge houding aan te nemen tegenover religieuze diversiteit. Actief pluralisme wordt dan een idee, een bijna transcendent concept zonder dat het al te veel teweegbrengt in de realiteit. Er zijn genoeg beleidsdocumenten die zweren bij actief pluralisme, maar die er in de praktijk niet in slagen dit concept toe te passen.

een vorm van gevangenschap en als een aantasting van hun waardigheid. Hoe komt het dan dat men niet met meer omzichtigheid omspringt met deze inperkingen?

Het systematisch buiten de eigen gemeenschap plaatsen van de



cultureel en religieus andere, in combinatie met een tweedeklas burgerschap dat vooral stoelt op verdraagzaamheid en tolerantie, maakt het volgens mij mogelijk om rechten en vrijheden selectief toe te passen. Maar er is ook nog een andere verklaring. En die heeft alles te maken met het feit dat onze verbeelding niet werkt. We blijven met onze verbeelding dicht bij wat we kennen.

Het komt niet in ons op om de medaille om te draaien. En toch zou het niet slecht zijn om dat te doen. We moeten zicht krijgen op de schaduwkant, die kant van de medaille waar ik het net over had, de kant waar de rechten geschonden worden. En dat kan alleen als we onze verbeelding laten werken.

Martha Nussbaum, die ik al eerder heb vermeld, roept ook op

HET GAAT NIET OVER ONS, HET GAAT OVER DE ANDERE

Wanneer mensen een vrouw met een hoofddoek zien, zijn ze bang of voelen ze medelijden, want zo'n vrouw is niet vrij. Onmondig en onderdrukt. Een westerse vrouw die naar een vrouw met een hoofddoek kijkt, ziet het tegenovergestelde van haar eigen beeld, want de westerse vrouw draagt geen hoofddoek en is dus vrij en geëmancipeerd.

Maar het gaat helemaal niet om die westerse vrouw die geen hoofddoek draagt, het gaat om die vrouw die er wel een draagt. En die vrouw draagt een hoofddoek omdat ze daar haar eigen redenen voor heeft. Redenen die wij niet in haar plaats mogen invullen. Ze neemt de beslissing om een hoofddoek te dragen en heeft daar zo haar eigen gevoelens en overtuigingen bij. Gevoelens en overtuigingen die niet hetzelfde zijn als de gevoelens en overtuigingen van een andere vrouw, met of zonder hoofddoek.

Een goede samenleving brengt respect op voor deze verschillende opvattingen en overtuigingen en zorgt ervoor dat mensen zich kunnen ontplooiën, zonder daarbij op grond van vooroordelen en eigen opvattingen voorbarige conclusies te trekken, zonder politieke of juridische hindernissen op te werpen. Het is verbeelding die de andere tot werkelijkheid maakt en die ons een mens onthult, een mens met zijn eigen werkelijkheid

om onze empathische verbeelding te laten werken in zaken van religieus pluralisme. Ze zegt dat onze angst en afkeer ons blikveld vernauwen tot onze eigen werkelijkheid en die van een kleine kring van dierbaren. We blijven dicht bij huis met onze verbeelding en we doen niet de inspanning om ons te verplaatsen in een leven dat anders of moeilijk is. En toch is juist dat volgens Nussbaum noodzakelijk.

Door onze empathische verbeelding te laten werken, erkennen we dat de andere een eigen leven heeft en dat die persoon, net zoals wijzelf, recht heeft op ruimte om zijn eigen doelen na te streven op basis van gelijkheid. Maar onze verbeelding is lui en daarom maken we morele fouten.

en zijn eigen aspiraties en gevoelens. De Britse godsdienstfilosofe Karen Armstrong zegt hetzelfde. Zij zegt dat we er pas in zullen slagen de gelijke werkelijkheid van de andere te erkennen wanneer we bereid zijn onszelf te ontronen. We moeten onszelf weghalen van het middelpunt van de wereld en daar iemand anders zetten, de andere centraal zetten. En met diens ogen en ervaringen naar de wereld kijken.

Hoe is het voor een andere om druk of beperking te ervaren in zijn of haar vrijheid van geweten? Hoe is het om dingen te moeten laten die fundamenteel raken aan de vrijheid van overtuiging? Zowel Armstrong als Nussbaum roepen op om de wereld te bekijken vanuit het oogpunt van de andere. We zijn daartoe in staat, met verbeelding is alles mogelijk. Zelfs mijn tienjarige zoon Ayoub kan het. Toen hij hoorde dat Filip Dewinter een van zijn ranzige islamofobe fantasieën had omgezet in een gewelddadig online spel, was zijn reactie dat hij Dewinter dom vond, want als Dewinter zich had afgevraagd hoe hij zich bij het spel zou voelen als hij zelf een moslim was geweest, dan had hij dat spel nooit gemaakt.

Laten we eens proberen om door de ogen van de andere kijken. Het kan nog interessant worden.



REEDS VERSCHENEN MO*PAPERS

2014

- juni 2014: We zijn allemaal verschillend. U ook? (*Rachida Lamrabet*)
- mei 2014: Gouden tijden voor de rijken? (*Paul Krugman*)
- apr 2014: Kunnen voorbehoedmiddelen de wereld redden? (*Simon Calcoen*)
- mrt 2014: Gaan de groeilanden een diepe duik tegemoet? (*Pierre Salama*)
- feb 2014: Buitenlandse berichtgeving is dood, leve de mondiale journalistiek? (*Gie Goris*)
- feb 2014: Is Afghanistan klaar voor 2014? (*Thomas Ruttig*)
- jan 2014: Ligt Pakistan op het Arabisch schiereiland? (*Bruno De Cordier*)

2013

- dec 2013: Schept microkrediet slechts een illusie van ontwikkeling? (*Milford Bateman en Ha-Joon Chang*)
- sep 2013: Kan Afrika zijn ontwikkeling zelf financieren uit hogere belastingsofbrensten? (*Mick Moore*)
- jun 2013: Is uw gsm goud waard?
- apr 2013: Wat weten we (niet) over het geweld in Oost-Congo? (*Koen Vlassenroot, Steven Spittaels, Kris Berwouts en Nadia Nsayi*)
- apr 2013: Bestaan de Zapatisten nog? (*François Hautart*)
- feb 2013: Kan rijst West-Afrika voeden? (*Saartje Boutsen en Jan Aertsen*)
- feb 2013: Hoe komt het dat Afrika de Millenniumdoelstellingen niet haalt? (*Dimitri Van den Meerssche*)

2012

- okt 2012: Genetisch gewijzigd voedsel als oplossing voor het hongerprobleem? (*Hielke Van Doorslaer*)
- sep 2012: Kan zwart-Afrika voedselzekerheid bereiken? (*UNDP*)
- sep 2012: What is the Rise of South-South relations about? (*Sanoussi Bilal*)
- apr 2012: Hoe inclusief is onze ontwikkelingssamenwerking? (*PHOS*)
- mar 2012: Brengen verkiezingen meer democratie in Congo? (*Mieke Berghmans en Nadia Nsayi*)
- mar 2012: Wat na Busan? (*Bert Jacobs*)
- mar 2012: Kan de politiek de ontwikkelingssamenwerking redden? (*Alex Duncan en Gareth Williams*)
- feb 2012: Wordt het precariaat een nieuwe sociale klasse? (*Guy Standing*)
- feb 2012: Waarheen met de revoluties in Egypte en Syrië? (*Brigitte Herremans, Pieter Stockmans en Majd Khalifeh*)

2011

- nov 2011: Kan armoede overwonnen worden? (*Abhijit Vinayak Banerjee en Esther Duflo*)
- nov 2011: Is India goed bezig? (*Jean Drèze en Amartya Sen*)

- nov 2011: Een keerpunt voor sociale bescherming wereldwijd? (*Gijs Justaert en Bart Verstraeten*)
- okt 2011: Heeft ontwikkelingshulp zijn tijd gehad? (*Marcus Leroy*)
- okt 2011: 7 billion: development disaster or opportunity? (*Hania Zlotnik and Fred Pearce*)
- sep 2011: Erkenning van de Palestijnse staat: een game changer? (*Brigitte Herremans*)
- jun 2011: Een uitweg uit de nieuwe voedselcrisis? (*Saartje Boutsen*)
- mei 2011: Is het einde van de bevolkingsgroei werkelijk in zicht? (*Ronald C. Schoenmaeckers*)
- apr 2011: Waarom gelijkheid beter is voor iedereen (*Richard Wilkinson en Kate Pickett*)
- mar 2011: Welke toekomst voor de ontwikkelingssamenwerking? (*Nemat Shafik*)
- feb 2011: Realiteit of mythe? Minerale rijkdom als motor van het geweld in het oosten van Congo (*Rachel Perks en Koen Vlassenroot*)

2010

- dec 2010: Heeft Congo kans van slagen? (*Tom De Herdt, Kristof Titeca en Inge Wagemakers*)
- nov 2010: Heeft de crisis het draagvlak van ontwikkelingssamenwerking ondermijnd? (*Tom De Bruyn & Ignace Pollet*)
- nov 2010: De laatste energiecrisis? Betekent piekolie het einde van de homo Petroliensis? (*Elias Verbanck*)
- sep 2010: Wat doet China in Afrika en Latijns-Amerika? (*John Vandaele & Marc Vandepitte*)
- sep 2010: De millenniumdoelstellingen: wachten op de grote doorbraak? (*Lonne Poissonnier & Rudy De Meyer*)
- jun 2010: Hoe goed zijn Brazilië, China en India in armoedebestrijding? (*Emiel Vervliet*)
- mei 2010: Why is poverty a human right crisis? (*Irene Khan and Steven Vanackere*)
- mei 2010: Wat is nu eigenlijk goed bestuur? (*Emiel Vervliet*)
- apr 2010: Is er Apartheid in het Heilige land? (*Korneel De Rynck*)
- mar 2010: Water zonder grenzen? Het regionaal belang van het Afgaanse water (*Benjamin Sturtewagen*)
- feb 2010: Wat met de Cubaanse revolutie na Fidel Castro? (*Marc Vandepitte*)
- feb 2010: Leidt klimaatverandering tot oorlogen? (*Harald Welzer en Jamie Shea*)
- jan 2010: Mogen we nog dieren eten in tijden van klimaat- en voedselcrisis? (*Jonathan Safran Foer en Louise Fresco*)

2009

- nov 2009: Spionage in het hart van Europa? (*Kristof Clerix*)
- nov 2009: Hebben de ngo's hun ziel verkocht aan de minister van Ontwikkelingssamenwerking? (*Jean Reynaert en Patrick Develtere*)
- okt 2009: Chaos in Afghanistan en Pakistan? (*Ahmed Rashid en Jef Lambrecht*)



- sep 2009: De 'Gele Reus' in ademnood? (*Samia Suys*)
 - sep 2009: Is ontwikkelingshulp verantwoordelijk voor de armoede in Afrika? (*Dambisa Moyo en Kumi Naidoo*)
 - jul 2009: Is dit de nieuwe kolonisering? (*International Food Policy Research Institute, The Economist, vertaling Emiel Vervliet*)
 - jun 2009: Kan de G20 de wereld redden? (*Emiel Vervliet*)
 - apr 2009: Hoezo, vrije meningsuiting? (*Ruddy Doom en Sofie Van Bauwel*)
 - mar 2009: Hebben financiële speculanten 120 miljoen mensen honger laten lijden? (*Peter Wahl, vertaling en samenvatting door Emiel Vervliet*)
 - mar 2009: What is the status of human rights in Iran? (*Shirin Ebadi*)
 - feb 2009: Hoe zien wij Gaza? (*Ruddy Doom en Simone Korkus*)
- 2008
- dec 2008: Wat is waardig werk? (*Emiel Vervliet*)
 - nov 2008: Betalen de armen de prijs van een slecht beleid? (*Saar Van Hauwermeiren*)
 - okt 2008: Hoeveel armen zijn er nu eigenlijk? (*Emiel Vervliet*)
 - okt 2008: Blinkt alle goud? (*Catapa*)
 - jul 2008: Door welke lens kijken wij naar China? (*Kristof Decoster*)
 - jun 2008: Heeft Congo iets aan zijn mijnen? (*Raf Custers*)
 - jun 2008: Wie zorgt er voor een échte groene revolutie? (*Jan Aertsen en Dirk Barrez*)
 - mei 2008: Kan onverschilligheid dodelijk zijn? (*Forum for African Investigative Reporters, vertaling en samenvatting: Emiel Vervliet*)
 - mar 2008: Levert de traditie de oplossing? (*Bert Ingelaere*)
- feb 2008: Kunnen boeren de wereld redden? (*Saartje Boutsen*)
 - jan 2008: Neemt de inkomensongelijkheid in de wereld toe of af? (*Emiel Vervliet*)
- 2007
- dec 2007: Waar de kassa altijd rinkelt? (*Internationaal Vakverbond, vertaling: Emiel Vervliet*)
 - dec 2007: Is er leven na Kyoto? (*Simon Calcoen, Peter Tom Jones, Edith Vanden Brande en Alma De Walsche*)
 - okt 2007: Zijn de EPA's levensgevaarlijk? (*Marc Maes*)
 - sep 2007: Ligt de Afrikaanse hemel in Barcelona? (*Roos Willems, vertaling: Emiel Vervliet*)
 - jun 2007: Hoe erg is het klimaat eraan toe? (*IPCC, vertaling: Emiel Vervliet*)
 - jun 2007: Redt de minister van Financiën het klimaat? (*Aviel Verbruggen, vertaling: Emiel Vervliet*)
 - jun 2007: Viva el populismo? (*Emiel Vervliet en Alma De Walsche*)
 - mar 2007: Veertig jaar bezetting - Hoe lang nog? (*Ludo De Brabander & Brigitte Herremans*)
- 2006
- dec 2006: Hoe geglobaliseerd is de islam? (*Olivier Roy*)
 - dec 2006: Zit de Congolese toekomst in de grond? (*Sara Frederix en John Vandaele*)
 - nov 2006: Helpt onze hulp tegen honger? (*Saartje Boutsen en Jan Vannoppen*)
 - nov 2006: Wil China de wereld overheersen? (*Jonathan Holslag*)

Al deze MO*papers kunnen gratis gedownload worden op www.MO.be/papers

